Sosyal Bilimler
EKEVAKADEMİ
dergisi

eISSN:2148-0710 - pISSN:1301-6229

Makalenin geliş tarihi: 11.09.2025
1.Hakem Rapor Tarihi: 20.01.2026
2.Hakem Rapor Tarihi: 14.02.2026
Yayına Kabul Tarihi: 26.02.2026
Yayın türü: Araştırma Makalesi

DOĞU TÜRKİSTANLI ALİM ABDULKADİR DÂMOLLA'NIN KADER ANLAYIŞI

Abdulaziz ARTIŞ[*]

Öz

Uzun tarihsel süreçte Orta Asya'nın (Türkistan) en köklü medeniyetlerinden birini inşa eden Uygur Türkleri, 18. yüzyılın sonlarından itibaren önceki etkin rolünü kaybederek varoluş mücadelesi vermeye başlamıştır. Bu süreçte kültürel kimlik ve dinî özgürlükler ciddi tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. Uygur halkı varlığını, millî ve manevî değerlerini korumak adına ciddi bir direnç ortaya koymuş olsa da bu çabalar birçok iç ve dış dinamikler nedeniyle kalıcı ve sürdürülebilir bir başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısızlıkta, siyasi ve toplumsal etkenlerin yanı sıra, yanlış yorumlanan dinî anlayışların ve özellikle determinizme dayalı kader anlayışının da etkili olduğu görülmektedir. İslam düşünce tarihinde geniş tartışmalara konu olan kader inancı, bazı dönemlerde bireysel sorumluluğun ihmalini meşrulaştıran cebri bir anlayışa indirgenebilmiştir. Oysa klasik İslam düşüncesinde kader, Allah'ın ilmi ve iradesi dâhilinde işleyen, ancak insanın tercihi ve sorumluluğunu da dikkate alan bir düzen olarak temellendirilmiştir. Bu çalışma, söz konusu tarihsel bağlamda Doğu Türkistan'daki özgürlük mücadelesine fikrî katkılarda bulunan ve bölgenin İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Abdulkadir Dâmolla'nın kader anlayışını incelenmeyi amaçlamaktadır. Dâmolla, klasik Ehl-i Sünnet kelâmı çerçevesinde iman, kader, ilahî irade ve insanın sorumluluğu gibi temel meseleleri ele almış; bireyin hem inanç hem de amel bakımından aktif ve bilinçli bir özne olduğunu vurgulamıştır. Kader konusuna yaklaşımında cebrî yoruma karşı çıkarak, insanın iradesini göz ardı etmeyen dengeli bir kader tasavvuru ortaya koymuştur. Dâmolla'nın kader anlayışı, yaşadığı tarihî ve sosyopolitik şartlar içinde, toplumsal bilinçlenmeyi ve yeniden dirilişi hedefleyen düşünsel bir çabanın tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Kader, Abdulkadir Dâmolla, Doğu Türkistan, Uygur.*

The Fate Conception of East Turkestani Scholar Abdulkadir Dâmolla

Abstract

Over a long historical period, the Uyghur Turks, who established one of the most deeply rooted civilizations of Central Asia (Turkistan), began to lose their former influential role from the late eighteenth century onward and were drawn into a struggle for survival. During this process, their cultural identity and religious freedoms faced serious threats. Although the Uyghur people demonstrated significant resistance in order to preserve their existence and protect their national and spiritual values, these efforts failed to achieve lasting and sustainable success due to various internal and external dynamics. Among the reasons for this failure, alongside political and social factors, were misinterpreted religious understandings—particularly a deterministic conception of fate. The doctrine of destiny (qadar), which has been widely debated in the history of Islamic thought, has at times been reduced to a fatalistic interpretation that legitimizes the neglect of individual responsibility. However, in classical Islamic theology, destiny is grounded as a divinely ordained order operating within God's knowledge and will, while also taking human choice and responsibility into account. This study aims to examine the understanding of destiny held by Abdulqadir Dâmolla, who made significant intellectual contributions to the struggle for freedom in East Turkistan within this historical context and occupies an important place in the region's Islamic intellectual history. Within the framework of classical Sunni kalām, Dâmolla addressed fundamental issues such as faith, destiny, divine will, and human responsibility, emphasizing that the individual is an active and conscious agent in both belief and action. In his approach to destiny, he opposed fatalistic interpretations and articulated a balanced conception of qadar that does not disregard human free will. Dâmolla's understanding of destiny can thus be regarded as the product of an intellectual endeavor aimed at fostering social awareness and revival within the historical and socio-political conditions in which he lived.

Keywords: *Kalām, Fate, Abdulqadir Dāmolla, East Turkestan, Uyghur.*

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Ana Bilim Dalı, aartis@bayburt.edu.tr, https://orcid.org/0009-0004-4612-7362

1. Giriş

Doğu Türkistan, çoğunlukla Uygur Türk Müslümanlarının yaşadığı (Emet, 2002, s. 478) bir bölge olarak tarih boyunca stratejik önemiyle dikkat çekmiştir. Tarihi İpek Yolu'nun bu bölgeden geçmesi, Rusya ile Çin arasında bir tampon bölge işlevi görmesi ve Asya kıtasında merkezi bir konumda yer alması, Doğu Türkistan'ın jeopolitik önemini artıran temel unsurlar arasında sayılabilir. Bu özellikleri sayesinde, bölge üzerinde hâkimiyet kuran bir güç, geniş bir coğrafyada etkinlik sağlayarak stratejik avantaj elde edebilir (Kul, 2017, s. 45). Doğu Türkistan, tarih boyunca çeşitli Türk devletleri ve hanlıklarına ev sahipliği yapmış bölge olarak dikkat çekmektedir. Bu bölge, Hunlar (M.Ö. 220 – M.S. 216), Göktürk Devleti (522-744), Uygur Devleti (751-870), Karahanlılar Devleti (844-1212), Çağatay Hanlığı (1227-1370), Timur Devleti (1370-1507) ve Saidiye Hanlığı (1514-1762) gibi birçok devlete yurt olmuştur (Buğra, 1998, s. 49). Özellikle Karahanlılar Devleti dönemi, Uygur medeniyetinin zirveye ulaştığı bir süreç olarak öne çıkmaktadır (Ögel, 1984, ss. 361-362). Bu başarılar, Karahanlılar döneminde yükseköğretim niteliği taşıyan ve İslami eğitim veren çok sayıda medresenin kurulması sayesinde mümkün olmuştur. Bu medreselerde, Kaşgarlı Mahmûd'un (1008-1105) *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde "üstâdım" diyerek hürmetle andığı Şeyh İmâm Zâhid Hüseyn b. Halef el-Kaşgarî (1091), Cemâleddîn el-Kaşgarî (10. yüzyıl), Abdulgaffar b. Hüseyn el-Kaşgarî (1083) ve Muhammed b. Reşîd b. Ali el-Kaşgarî (1083) gibi meşhur âlimler görev yapmış (Muti, 1989, s. 99, 100, 106, 107) ve bu medreselerde yetişen bilim insanları Türk-İslam tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Matematik, felsefe, Arapça ve Farsça, astronomi, tıp, tarih, coğrafya ve psikoloji gibi ilimlerin ders olarak okutulduğu (Talip, 1989, s. 38) bu medreselerde, Kaşgarlı Mahmûd, Yûsuf Has Hâcib (1016-1090) ve Edîb Ahmed Yüknekî (12. yüzyıl) gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir. Bu âlimler sayesinde *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Atabetü'l-Hakayık* gibi önemli eserler telif edilmiştir.

Bölge, Cengiz Han'ın istilâsından sonra ikinci oğlu Çağatay Han'ın idaresine girmiştir. Meşhur Uygur âlimi ve ünlü pedagog Yûsuf es-Sekkâkî (1160-1228), Çağatay Han'ın danışmanı olarak görev yapmış; yine ünlü maarifçi Mes'ud Beg, Çağatay Han'ın Uygur bölgesindeki baş valisi olmuştur. Bu isimlerin danışmanlığında Uygur maarifi yeniden zirveye ulaşmış; bu dönemde Kaşgar, bütün Orta Asya'da "Sani Buhara" (İkinci Buhara) unvanıyla anılmıştır (Talip, 1989, ss. 62-63). Ancak adını, devletin kurucusu Sultan Said Han'dan (1514–1533) alan Saîdiye (Seidiye, Seyyidiyye) Hanlığı (1514-1762), (Cinşin, 2003, s. 340) özellikle son dönemlerinde dinî hoşgörüyü istismar eden bazı tarikat mensuplarının çıkar çatışmalarına sahne olmuştur.

1680 yılında, Cungar Hanı Galdan'dan aldığı destekle Saîdiye Hanlığı'nı yenen Âfâk Hoca, "Hazret-i Âfâk" unvanıyla ve Galdan'a bağlı bir "kukla han" olarak yönetimi ele geçirmiştir (Milletler Tetqiqat Orni, 1982, s. 356). Bu dönemde sufizmi yoğun bir şekilde yaymaya çalışmış; matematik, felsefe, astronomi, tarih, coğrafya ve psikoloji gibi modern bilimlerin öğrenimi, yenilik (ceditlik) sayılarak yasaklanmış; "Fânilik Hristiyanlara mahsus, bize kıyametlik" şeklindeki söylemlerle Hristiyanların fani olan dünya hayatını öncelediği, Müslümanların ise ahireti esas alıp dünyadan el etek çekme anlayışı güçlenmiş ve diğer gelişmeler neticesinde bölge halkı emsâli görülmemiş cehalete mahkûm edilmiştir (Talip, 1989, ss. 77-78). Buna benzer yanlış dini uygulamalar ve yanlış politikalar, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını derin bir şekilde etkileyerek, toplumu hurafeler ve sürekli bir kölelik düzeni içinde bırakmıştır (Niyaz, 1989, s. 242). Sonuçta Devletin ekonomik, siyasi ve askerî yapıları çökmeye başlamış, bu durum Mançu-Çin İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan bölgesini işgal etmesini kolaylaştırmıştır. 1755 yılında başlayan Çin işgali başlamıştır (Kurban, 1995, s. 59). Çin ordusunun 1755 yılında Doğu Türkistan'a ayak basmasıyla başlayan ve Yakup Han'ın 1865'te Kaşgar devleti ilan edip iktidara gelişine kadar devam eden 110 yıllık dönem, Birinci Çin İşgali Devri idi. Ancak bu uzun süreç boyunca Çinliler bölgeyi tam anlamıyla kontrol altına almayı başaramamışlardır. Zira bu yüzyıl, Doğu Türkistan için adeta 'isyanlar çağı' olmuştur (Kurban, 1995, s. 71). 1865'te Yakup Han Töre

önderliğinde kurulan Kaşgar Devleti, Yakup Bey'in 1877'deki vefatı ve iç karışıklıklar sonucu Çin, 1878'de bölgeyi işgal etmiş ve 1884'te Doğu Türkistan'ın resmen Çin topraklarına ilhak edilmesiyle sonuçlanmış ve bölgeye "Yeni Topraklar" anlamına gelen Şincan (Sinkiang) adı verilmiştir (Alptekin, 1978, s. 28).

Bu süreçte her ne kadar bölge resmî olarak Çin'e bağlı görünse de gerçekte Çin tarafından atanan genel valilerin kendi inisiyatifleri doğrultusunda yönetmişlerdir. Dönemin valisi Yang Zengxin (1911-1928) bölgeyi tam bir despot ve diktatörlükle yönetmiştir (Veli, 1989, s. 497). Halkın dinî yaşantısı ve kültürel diriliş hareketlerinden rahatsızlık duyan Yang Zengxin, yerel halka yönelik politikası oldukça sert olmuştur. Yerli halkı idari görevlerden uzak tutmuş, camileri denetim altına almış ve din adamlarına yönelik baskı ve işkenceler uygulamıştır. Ayrıca, Çin'in Türkiye ile diplomatik ilişki kurmasına karşı çıkarak, bölgede Pan-İslâmizm ve Pan-Türkizm düşüncelerinin yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Onun yönetim anlayışı büyük ölçüde "böl, parçala ve yönet" stratejisine dayanıyordu (Şahin, 1995, s. 114). On altı yıllık valilik döneminde Doğu Türkistan'da tüm toplum bireyleri tarafından nefret toplayan Yang, düzenlenen bir ziyafette kendi adamları tarafından suikastla öldürülmüştür (Forbes, 1991, ss. 58-60).

Bölgede arka arkaya yaşanan gelişmeler, kesintisiz savaşlar ve kalıcı istikrarsızlık ortamı, halkı benzeri görülmemiş derin bir bilgi eksikliği ve cehalet sarmalına sürüklemiştir. Bu ağır şartlara rağmen, tarih boyunca toplumsal değerlere duyarlılık gösteren ve ilmî faaliyetlerini sürdüren önemli şahsiyetler yetişmiştir. Nitekim Molla Musa Sayramî (ö. 1917), Hüseyinhan Tecellî (ö. 1930), Abducelil Dâmolla (ö. 1934) ve Kutluk Şevkî (ö. 1938) bu isimler arasında yer almaktadır. Doğu Türkistan'ın tamamında derin ve kalıcı bir iz bırakan Abdulkadir Dâmolla da söz konusu müstesna âlimlerden biri olarak temayüz etmiştir. Dâmolla'nın temel hedefi, halkı içine düştüğü cehalet uykusundan uyandırmak, yerel işbirlikçilerin baskısından kurtarmak ve yabancı hâkimiyetine karşı kolektif bir bilinç oluşturarak özgür, şuurlu bir Müslüman toplumun inşasını gerçekleştirmektir (Tömür, 1991, s. 280). Ne var ki yerli feodal unsurlar ve onlarla iş birliği içindeki halkın başına gelen tüm olumsuzlukları birer "ilâhî takdir" olarak gören bazı din adamları ve sömürgeci güçlerin bölgedeki temsilcileri, bu bilinçlenme sürecine tümden karşı olup halkın bilinçlenmesini asla istememişlerdir (Tömür, 1991, s. 276). Oysa mevcut sıkıntıların giderilmesi için acilen halkın bilinçlendirilmesi ve nitelikli bireylerin yetiştirilmesi zorunluydu. Zira yaşanan sorunların kökeninde cehalet, ilimden uzaklaşma ve derin bir manevî çöküntü yatmaktaydı. Karşılaşabileceği en ağır bedelleri dahi göze alan Dâmolla, bu idealleri doğrultusunda yoğun bir mücadele yürütmüş (Muhammed Emin, 2009, s. 435), bütün çaba ve mücadelesine rağmen ortaya çıkan tartışmaların nihayetinde 1924 yılının ağustos ayında mahalle mescidinin müezzini tarafından bıçaklanarak şehit edilmiştir. Toplumsal kabulün aksine aksiyona dayalı bir düşüncenin temellerini tespit etmek için onun kader anlayışını ortaya koymanın faydalı olacağını düşünülmektedir. Dönemin toplumu üzerinde etkili olan bu âlimlerin kader anlayışları, genel itibarıyla tüm Doğu Türkistan bölge halkının düşünce yapısını ve inanç dünyasını yansıtmaktadır.

2. Yöntem

Bu araştırma, Abdulkadir Dâmolla'nın kader anlayışını tarihsel, teolojik ve sosyo-kültürel bağlamda çok yönlü biçimde incelemeyi amaçlayan nitel bir çalışmadır. Çalışmada olay ve olguları anlamayıp yorumlamaya odaklanan bir yaklaşım benimsenmiş; betimsel analiz ile içerik analizi (Merriam, 2013, s. 3, 83, 157) yöntemlerinden birlikte yararlanılmıştır. Araştırma, Doğu Türkistan İslam düşünce geleneği ve bu geleneğe ait yazılı eserler çerçevesinde yürütülmüş, inceleme konusu olarak ise doğrudan Dâmolla'nın telif eserleri (Akâid-i Zarûriyye, Cevâhiru'l-Îkân, Miftâhu'l-Edeb), şiirleri ve pedagojik risaleleri seçilmiştir. Araştırma süreci dört aşamada yürütülmüştür: İlk aşamada tarihsel bağlam analizi yapılarak Dâmolla'nın yaşadığı dönemin sosyal, siyasal ve kültürel koşulları incelenmiştir. İkinci aşamada eserleri içerik analiziyle değerlendirilmiş; kader, irade ve insan

sorumluluğu gibi temel kavramlara yaklaşımı sistematik biçimde tespit edilmiştir. Bu araştırmanın üçüncü aşamasında Dâmolla'nın görüşleri, Ehl-i Sünnet kelâm geleneği içerisinde yer alan Mâturîdî ve Eş'arî yaklaşımlarla karşılaştırmalı olarak ele alınmış; son aşamada ise bu görüşler modern Uygur toplumunun dinî ve sosyo-politik dönüşümleri çerçevesinde yorumlanmıştır. Araştırma nitel araştırma yöntemine dayalı doküman analizi esas alınarak yürütülmüştür. Bu doğrultuda Dâmolla'nın eserleri, el yazmaları, tarihî belgeler ve konuya ilişkin akademik çalışmalar incelenmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi yoluyla değerlendirilmiş ve tematik kodlama aracılığıyla kavramsal bir bütünlük sağlanmıştır. Araştırmanın tüm aşamalarında etik ilkelere riayet edilmiş, kullanılan kaynaklara usulüne uygun biçimde atıf yapılmış ve tarihî şahsiyetlerin düşünceleri kendi bağlamı içinde ele alınmıştır. Böylece benimsenen bu yaklaşım, tarihsel bağlam, metin incelemesi, karşılaştırmalı kelâm araştırması ve edebî analiz yöntemlerini bir araya getirerek Abdulkadir Dâmolla'nın kader anlayışını disiplinler arası ve bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.

2.1. Araştırma Etiği

Bu araştırmanın bütün aşamalarında bilimsel dürüstlük ve akademik etik ilkelere titizlikle bağlı kalınmıştır. Tarihi şahsiyet Abdulkadir Dâmolla'nın düşünceleri, anakronik yorumlardan kaçınılarak kendi tarihsel ve entelektüel bağlamında nesnel bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm kaynaklar şeffaf ve doğru bir şekilde belirtilmiş, böylece bilimsel güvenilirlik ve etik tutarlılık güvence altına alınmıştır.

3. Bulgular

Bu araştırmanın bulguları, Abdulkadir Dâmolla'nın kader anlayışının Ehl-i Sünnet geleneğiyle uyumlu olmakla birlikte toplumsal sorumluluğu öne çıkaran özgün bir yorum içerdiğini göstermektedir. Dâmolla, Allah'ın mutlak iradesini kabul etmekle birlikte insanın irade ve sorumluluğunu da vurgulamış; bu yönüyle özellikle Mâtürîdî çizgisiyle paralel bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bununla birlikte onun kader anlayışı yalnızca teorik bir kelâm meselesi olarak kalmamış, Doğu Türkistan'ın sosyal şartları içinde halkı pasifliğe sürükleyen cebrî anlayışlara karşı ahlâkî ve toplumsal bir duyarlılık oluşturmayı amaçlamıştır.

3.1. Dâmolla'nın Memleketi

Abdulkadir Dâmolla'nın dünyaya geldiği Atuş (Artuş, Artış) ili, tarihî kökenleri oldukça eski dönemlere uzanmaktadır. Atuş'un geçmişi, Kaşgar tarihinin ayrılmaz bir parçası niteliğindedir. Nitekim Arğu kasabasında 1982 yılında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan ve literatürde "Atuş Adamı" olarak anılan yaklaşık on bin yıllık kafatası buluntusu, (Meşhedi, 2005, s. 1) bölgenin tarih öncesi dönemlerden itibaren iskân edildiğini göstermektedir.

Atuş adının etimolojisine dair en erken bilgiler, Kaşgarlı Mahmud (1008-1105), *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde yer almakta olup burada Atuş adının "Artuç" ağacından geldiğini belirtmiştir (Qeşqeri, 1981, s. 128). Günümüzde "*Üstün Artuç*" ve "*Altın Artuç*" şeklinde anılan iki yerleşim birimi bu tarihsel adlandırmanın devamı niteliğindedir. Altın Artuç, günümüz Atuş iline karşılık gelirken, Üstün Artuç ise Atuş iline bağlı bir ilçe konumundadır. Ayrıca Atuş ili günümüzde yaygın kullanımda "*Astın Atuş*" şeklinde telaffuz edilmektedir. Sonuç olarak, Atuş adının kökeni Artuç ağacına dayanmaktadır (Meşhedi, 2005, s. 6).

Atuş'un tarihî önemi, Karahanlılar döneminde daha da belirginleşmiştir. H. 320/M. 932 yılında İslâm'ı resmî din olarak kabul eden ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar'ın hükümdarı Sultan Satuk Buğra Han'ın doğum, vefat ve defin yerinin Atuş olması, şehre Türk-İslâm tarihi açısından müstesna bir konum kazandırmıştır (Hacı & Goguang, 2002, s. 38). Ayrıca Şehzade Ebû Nesir Sem'ânî'nin Atuş'a yönetici olarak göreve geldiğinde "*İnek Derisi Planı*"na göre inşa ettirdiği mescit

de Atuş'ta kurulmuş olup Doğu Türkistan'daki ilk mescit olma özelliğini taşımaktadır. Bu mescit, Cemâl-i Karşî'nin (ö.702/1303) dönemine kadar "*Atuş Camii*" adıyla anılmıştır (Mapinyen, 2001, s. 56).

Atuş, Karahanlılar döneminde Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte bölgenin önemli İslami merkezlerinden biri haline gelmiş, tarih boyunca tüm bölgeyi etkileyecek birçok din âlimini yetiştirmiştir. Bu çerçevede Cemâl-i Karşî'nin, Kaşgar'ın önde gelen âlimlerinden olup Hidâye'nin şerhi Nihâye'nin müellifi Zeynü'l-Eimme'yi üstün vasıflarla anması, bölgenin ilmî seviyesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Salih, 2007, ss. 10-11). Zeynü'l-Eimme'yi öven bir edip de şu dizeleri kaleme almıştır:

زين الأئمة لا زالت هدايته، سدا لإضلال يأجوج و مأجوج.

آرتوج محقرة لكن بنسبته، يجوز لو باهت الدنيا بآرتوج.

Bu dizelerin tercümesi şöyledir:

"*Zeynü'l-Eimme'nin doğru yola rehberlik edişi, Yecüc ve Mecüc'ün fitne ve fesatlarını önleyen sağlam ve büyük bir kale gibidir.*

Atuş, küçük bir yerleşim yeridir. Ancak, böyle bir zâtın Atuş'lu olduğu için tüm dünya Atuş ile ne kadar gurur duysa yerindedir."

Merhum Şehit Abdülkadir Dâmolla, Taşkent'te yayımladığı "*Cevâhiru'l-İkân*" adlı risalesinde Atuş'u anlatmak için yukarıdaki şiiri nakletmiştir (Abdulvaris, 1910a, s. 2). Kendi zamanında, yüksek seviyeli alimlerin marifet tohumlarını ekmek amacıyla, Kaşgar medreselerini canlandırdığı için, Kaşgar, o dönemde "*Buhara Sani*" (İkinci Buhara) unvanını alarak büyük bir şeref kazanmıştır. Cemâl-i Karşî, "*Mülhekatü's-sûra"* adlı eserinde Kaşgar'dan söz ederken bu şehri: "*İslam'ın zenginliği, ilmi büyüklerin yarış meydanı ve dönemin ünlü âlimlerinin yurdu*" şeklinde niteleyerek çok yerinde tavsiflerde bulunmuştur (Salih, 2007, s. 11).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru "*Usûl-i Cedîd*" adıyla ortaya çıkan eğitim ve öğretimdeki yenileşme hareketinin bölgedeki ilk önemli temsilcileri de Atuş'tan çıkmıştı. Bu önderler, eğitimde reform odaklı önemli çalışmalar yürüterek Uygur eğitiminde yeni bir dönemin kapılarını aralamış ve böylece Atuş, Uygur yeni maarifinin beşiği haline gelmiştir (Rozi, 2010, s. 30). Aynı zamanda Atuş, uzun yıllardan beri ilim ve irfan yurdu olarak da bilinmektedir. Çin baskısı altındaki Doğu Türkistan'ın, dünyaya ve gelişmelere kapalı halkının "yeni hayat" anlayışına geçişlerine yardımcı olmak için Türkiye'den bölgeye gelen Habibzâde Ahmed Kemâl (İlkul & Özalp, 1996, s. 8) gibi isimlerin de eğitim faaliyetlerinde bulunduğu şehir, Atuş olmuştur (İlkul & Özalp, 1996, s. 39).

Atuş, 1933'te nahiye (ilçe) statüsüne yükseltilmiş, 1954'te Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi olarak yeniden teşkilatlandırılmış ve 1986 yılında şehir statüsüne kavuşmuştur. Kuzeyinde Kırgızistan ile sınırı bulunan bu şehir, 128 kilometrelik bir sınır hattına sahiptir. Yaklaşık 16.151 km² yüzölçümüne sahip olan Atuş 200 bin civarında nüfusa sahiptir. Zengin tarımsal potansiyeli ile dikkat çeken Atuş'ta özellikle incir, üzüm, kavun ve nar gibi meyveler yetiştirilmektedir. Bu yönüyle "İncir Mekânı" şeklinde tanınan şehir hem tarımsal üretimi hem de kültürel çeşitliliğiyle önemli bir yerleşim merkezidir (Tüzüş Heyiti, 2005, s. 480). Bu tarihî, dinî ve ilmî birikim, Abdulkadir Dâmolla'nın yetiştiği entelektüel çevrenin arka planını anlamak açısından belirleyici niteliktedir.

3.2. Abdulkadir Dâmolla'nın Hayatı

Uygur yeni maarifinin manevi önderi, bölgesinin yakın dönem kültür ve medeniyet tarihinin iftiharı, meşhur âlim, vatansever, cehalet karşıtı er, edip ve didaktik şair (Ezem, 1989, s. 134) Dâmolla Abdulkadir b. Abdulvaris el-Kaşgarî halk içinde "*Abdulkadir Dâmolla*" adıyla meşhurdur. Eserlerinde "*Kaşgarî*", "*Artucî*", "*Gazî*" ve bazen de "*Azizî*" künyesi kullanmış olup, hakkındaki "*aziz*" nitelemesi

"*Azizâne Kaşgar*" sözünden gelmektedir (Muhammed Emin, 2009, s. 434). Abdulkadir Dâmolla 1862 yılında Doğu Türkistan'ın Kaşgar İli Atuş (*Artuc, Artuş, Artış*) nahiyesine bağlı Meşhed Köyünde ilim sever bir çiftçi ailede dünyaya gelmiştir (Muhammed Emin, 2009, s. 435).

Abdulkadir Dâmolla, küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyerek hafız olmuştur. İlk öğrenimini kendi kasabasındaki "Hazret-i Sultaniye Medresesi"nde tamamladıktan sonra (Tömür, 1991, s. 13), 15 yaşında iken daha ileri düzeyde dini eğitim almak amacıyla Kaşgar'daki önemli eğitim kurumlarından biri olan "Hanlık Medresesi"ne gitmiştir (Muhammed Emin, 2009, s. 435). Buradan üstün başarıyla mezun olan Dâmolla (Ezem, 1989, s. 134), ilmi seviyesini daha da ilerletmek amacıyla Hokend'e gitmiş ve orada iki sene eğitim aldıktan sonra muhtemelen1892 yılında dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara'daki "Kokultaş Medresesi"nde eğitimine sekiz sene devam etmiştir (Tömür, 1991, s. 13). Bu dönemde, Gaspıralı İsmail Bey'in (1851-1914) Kırım'da başlattığı "*Ceditçilik Hareketi*", Buhara ve çevresindeki alimler üzerinde derin bir etki bırakmış ve bölgede birçok "Usûl-i Cedit Okulu" açılmıştır (Rozi, 2010, s. 27). Dâmolla daha sonra bu okullarda müderrislik yaparak eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuştur (Rozi, 2010, s. 31). Buradaki eğitimini başarıyla tamamlayan Dâmolla, 20. yüzyılın başlarında ana vatanı Kaşgar'a dönmüştür (Tömür, 1991, s. 13).

Yurtdışında edindiği tecrübeler doğrultusunda, Abdulkadir Dâmolla yeni bir eğitim-öğretim hareketi başlatmış; ancak bu girişim, halkı cehalet içinde tutmak isteyen çevrelerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Kaşgar'da bir müddet öğretmenlik yaptıktan sonra 1324/1906 yılında hac ibadetini yerine getirmek ve diğer ülkelerdeki ıslahat hareketlerini incelemek maksadıyla Mekke'ye gitmiştir (Rozi, 2010, s. 31). Dâmolla, kendi ifadesine göre hac farizasını yerine getirdikten sonra iki ay boyunca İstanbul'da kalmış ve ardından Mısır'a geçmiştir. Mısır'da, Tatar öğrencilerin desteğiyle dönemin ünlü cedidçi düşünürleriyle bir araya gelmiştir. Şeyh Muhammed Reşîd Rızâ*, el-Urve el-Vüskâ* ve *el-Menâr* gibi yayınlarıyla bilinen Mustafa Kâmil ile Tehriziye Medresesi Müdürü Seyyid Muhammed Efendi gibi isimlerle yenilikçi fikirler üzerine sohbetler gerçekleştirmiştir. İki ay süren Mısır ziyareti sonrasında ana vatanına dönen Abdukadir Dâmollam, halk arasında ıslahat ve cedidcilik fikirlerini yaymaya devam etmiştir. Ancak bu yenilikçi hareketleri, yine bazı çevrelerin tepkisiyle karşılaşmış ve bir kez daha kendi vatanından ayrılmak zorunda kalarak, Hokand, Buhara ve Taşkent gibi şehirlerde bir süre kalmıştır (Tömür, 1991, s. 14).

1912 yılında Kaşgar'a geri dönen Dâmolla "*Usûl-î Cedit*" programı doğrultusunda bir okul açarak eğitimde reform çalışmalarına devam etmiştir (İnayet, 2012, s. 202). 1913 yılında Türkiye'den gelen Habibzâde Ahmed Kemal Bey'in eğitim faaliyetlerine destek olmuş, 1914 yılında ise Ahmed Kemal Bey ile birlikte Atuş'ta Cemiyet-i İslamiye'nin kurulması ve Dârü'l-Muallimîn-i İttihad'ın açılmasında önemli bir rol üstlenmiştir (İlkul & Özalp, 1996, s. 52). Dâmolla'nın öncülük ettiği bu faaliyetlerden endişe duyan Çin hükümeti, 1914 yılında bölgedeki tüm eğitim çalışmalarını yasaklamış, mevcut eğitim kurumlarının tamamını kapatmıştır. İstanbul'dan gelen öğretmenlerin bazısını sınır dışı edilirken, bazıları ise tutuklanmıştır. Bu zor dönemde Dâmolla, 1918 yılında hac niyetiyle Taşkent, Ufa, Kazan, Ural, Türkiye ve Mısır gibi merkezleri kapsayan uzun bir seyahate çıkmıştır (Emet, 2021, s. 130). Bu yolculuk esnasında çeşitli İslam beldelerini gözlemleme fırsatı bulmuş, dönemin siyasî ve toplumsal durumunu yerinde inceleme fırsatı bulmuştur. O, bu uzun seyahatin ardından 1920 yılında yeniden Kaşgar'a dönen Dâmollam, eğitim ve öğretim faaliyetlerine kaldığı yerden hızla devam etmiştir (Muhammed Emin, 2009, s. 435). Kaşgar'da başlattığı "*Usûl-î Cedit*" programı doğrultusundaki planlı ve sistemli eğitim çalışmalarıyla kısa sürede birçok öğrenci yetiştirmiştir. Dâmollam'ın yetiştirdiği bu öğrenciler, Doğu Türkistan'ın farklı bölgelerinde yeni medreseler açarak eğitim reformunu yaygınlaştırmıştır. Ayrıca, "Usûl-î Cedit" çerçevesinde eğitime katkı sağlamak amacıyla Uygurca ve Arapça çeşitli eserler kaleme almıştır (Abdulvaris, 2018, s. 22). Bu çalışmalar, Doğu Türkistan'da eğitim reformlarının temelini oluşturmuştur.

Abdulkadir Dâmolla'nın çalışmalarını durduramayan yerli ve yabancı güçler, onu ortadan kaldırmak için suikast düzenlemeye karar vermiştir. Küçük bir miktar para karşılığında, bir mahalle mescidinin müezzini suikast için görevlendirilmiştir. 1924 yılının ağustos ayında, Dâmolla evinde gece bıçaklanarak şehit edilmiştir (Muhammed Emin, 2009, s. 440). Bu hain planın arkasındaki asıl organizatörler, din adamı kimliğini taşıyan bazı kişiler olmuştur. Ancak perde arkasındaki esas güç, yabancı sömürgecilerle iş birliği yapan yerel yönetimdir (Rozi, 2003, s. 90).

Ne yazık ki, Abdulkadir Dâmolla'nın vefatı bölge için büyük bir kayıp olmuştur. Bu acı olay, yalnızca Doğu Türkistan'da değil, Buhara, Kazan, Hindistan alt kıtası, Mekke ve Medine gibi şehirlerde de derin bir üzüntüyle karşılanmıştır. Onun adına mersiyeler yazılmış, İslam âleminin çeşitli bölgelerinde duyulan bu kayıp, büyük bir hüzne yol açmıştır (Tömür, 1991, ss. 339-355).

3.2.1. Yetiştirdiği Öğrenciler

Abdulkadir Dâmolla, başta Kaşgar ve Batı Türkistan olmak üzere çeşitli bölgelerde müderrislik yapmış ve farklı bölgelerden gelen birçok talebenin yetişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Onun öğrencileri hem ilmî hem de toplumsal alanlarda etkili roller üstlenmişlerdir. Dâmolla'nın yetiştirdiği isimler arasında öne çıkanlardan biri Sabit Dâmolla önemli bir yere sahiptir. Nitekim Sabit Dâmolla, 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da ilan edilen Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nde başbakanlık görevini üstlenmiştir. Ancak bu cumhuriyet kısa bir süre sonra Çin-Sovyet iş birliği ile ortadan kaldırılmış (Artış, 2017, s. 52) ve Sabit Dâmolla milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan eyalet valisi zalim Şing Si Şey tarafından şehit edilmiştir (Tarım, 1983, s. 187). Bu olay hem bölgenin siyasi tarihinde hem de Dâmolla'nın yetiştirdiği talebelerin maruz kaldıkları baskıların bir örneği olarak kayda geçmiştir.

Dâmolla'nın yetiştirdiği diğer önde gelen öğrenciler arasında Kaşgar'dan Şemsüddin Dâmolla, Haşim Ahun Helfitim, Abdulaziz Dâmolla, Yarkent'ten Sâlih Âlem Ahun Dâmolla, Guma'dan Abdulcelil Dâmolla, Kuçar'dan Musîyb Ahun Dâmolla ve Turfan'dan Abdullah Dâmolla gibi dönemin meşhur simaları bulunmaktadır (Kurban, 2010, s. 172). Bu şahsiyetler, bulundukları bölgelerde yürüttükleri eğitim faaliyetleri sayesinde birçok insanın yetişmesine katkıda bulunmuş, böylece Dâmolla'nın düşünsel mirasını korumuş ve devamını sağlamışlardır. Söz konusu üstatların oluşturduğu öncü kadro, 1933-1937 yılları arasında varlık gösteren Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve bölgedeki çeşitli ilmî, kültürel ve siyasî faaliyetin örgütlenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Böylelikle Abdulkadir Dâmolla'nın ilmî etkisi, yalnızca bireysel öğretim çabalarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal ve kurumsal dönüşümlere öncülük eden bir hareketin temelini oluşturmuştur.

3.2.2. Eserleri

Abdulkadir Dâmolla, Uygurca ve Arapça olmak üzere farklı alanlara dair önemli eserler kaleme almıştır. Yazar, bu eserlerin bir kısmını eğitim ve ilim tahsili amacıyla bulunduğu çeşitli bölgelerde (Tömür, 1991, s. 15); diğer bir kısmını ise memleketi olan Kaşgar'da telif etmiştir. Onun çok yönlü ilmî kişiliği, kaleme aldığı eserlerde açık bir şekilde görülmektedir. Dâmolla'nın çeşitli alanlara ait eserleri, onun geniş bir bilgi dağarcığı ve derinlemesine inceleme yeteneğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eserler, sadece bir ilim dalıyla sınırlı kalmadığı gibi, ışık tuttukları alanlar itibariyle de farklı disiplinlerin bir arada ele alınmasına imkân tanımıştır.

Türkistan bölgesinde yer alan Buhara, Kokand, Taşkent ve Mısır gibi önemli ilim merkezlerine defalarca seyahat etmiş ve bu süreçte dönemin ilmi ve kültürel gelişmeleriyle doğrudan temas kurmuş olan Dâmolla, bizzat şahit olduğu toplumsal ve kültürel gözlemlerini kaleme alarak, kendi yurdundaki halkın yaşam koşullarını diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Dâmolla, ilmî ve pedagojik yönü güçlü birçok eser kaleme almış, özellikle dinî ilimler, dil bilgisi, coğrafya, matematik

ve çocuk eğitimi gibi alanlarda önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, medreselerde kullanılmak üzere ders kitapları hazırlayarak eğitim alanında da önemli katkılarda bulunmuştur.

Dâmolla'nın eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *İbâdât-i İslâmiye*: İslâm ibadet esaslarını ele alan fıkıh eseridir.
2. *Akaîd-i Zarûriyye*: Temel inanç esaslarını açıklayan akaid metnidir.
3. *İlm-i Hisâb*: Matematik alanında temel bilgilerin yer aldığı bir çalışmadır.
4. *İlm-i Cografiye*: Coğrafya konularını ele alan bir ders kitabıdır.
5. *Çocuklar Eğitimi*: Pedagojik prensipler çerçevesinde çocuk eğitimi üzerine yazılmış bir eserdir.
6. *Miftâhu'l-Edep:* Edebiyat ve dil eğitimi üzerine kaleme alınmış bir çalışmadır.
7. *Nesâih-i Etfâl*: Çocuklara yönelik öğütler içeren ahlak kitabıdır.
8. *Nesâih-i Âmme*: Toplumun geneline yönelik nasihatler içermektedir.
9. *Bidâyetu's-Sarf*: Arapça sarf (morfoloji) ilmi başlangıç düzeyinde işlenmektedir.
10. *Hidâyetü'n-Nahv*: Arapça nahiv (sentaks) konularını içeren bir dilbilgisi kitabıdır.
11. *Şerhu'l-Emâlî*: Kelâm ilmine dair klasik bir eserin şerhidir.
12. *Cevâhiru'l-İkân*: İnanç esasları bağlamında yazılmış teolojik bir çalışmadır.
13. *Tecvîd-i Türkî*: Türkçe olarak kaleme alınmış tecvîd (Kur'an okuma kuralları) kitabıdır.
14. *İrşâdu'l-Müslimîn*: Müslümanlara yönelik rehber niteliğinde bir nasihat kitabıdır.
15. *Külliyât-i Muhâmmes*: Şair kimliğini yansıtan beşlik (muhammes) nazım biçimindeki şiirlerin derlendiği edebî bir eserdir.
16. *Meyveler Münazarası:* Ahlaki-didaktik amaçla yazılmış, alegorik nitelikte, eğitici bir temsili eserdir (Muhammed Emin, 2009, s. 436).

Bu eserler, Dâmolla'nın çok yönlü bir ilim ve irfan insanı olduğunu açıkça göstermektedir. Onun hem klasik İslam ilimlerinde derin bir birikime sahip olması hem de yaşadığı dönemin toplumsal, siyasal ve fikrî meseleleriyle yakından ilgilenmesi, onu sadece bir din âlimi değil, aynı zamanda bir düşünce önderi haline getirmiştir. Dâmolla'nın bu yönü, hem gelenek ile modernite arasındaki geçişi temsil etmesi hem de ilmi birikimini halkın bilinçlenmesi ve toplumsal dönüşüm için kullanması bakımından son derece dikkat çekicidir.

3.3. Kader Anlayışı

Abdulkadir Dâmolla, dinî ilimlere dair pek çok görüşünü eserlerinde geniş biçimde ele almakla birlikte, kader meselesine ilişkin değerlendirmelerini daha kısa ve özlü bir şekilde ifade ettiği dikkat çekmektedir. Dâmolla'nın bu konuya detaylı biçimde yer vermemesi, kanaatimizce büyük ölçüde yaşadığı bölgenin sosyo-politik şartları ve toplumun dinî eğilimleriyle ilişkilendirilebilir. Zira bölge halkının dinî hayatının baskı altında bulunması ve eğitim faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar bu tür hassas meselelerin geniş çerçevede tartışılmasını güçleştirmiştir. Böylesi bir ortamda, kader gibi karmaşık, anlaşılması zor ve çeşitli teolojik boyutlar içeren bir konunun detaylı biçimde ele alınması hem toplumsal anlamda hem de ilmî faaliyetler açısından ayrışma ve çatışma gibi çeşitli problemleri beraberinde getirebilirdi. Bu durum, Dâmolla'nın kader konusundaki görüşlerini daha öz ve doğrudan ifade etmeyi tercih ettiği düşünülebilir. Buna rağmen, kader inancının temel esaslarını ele alan kısa ve

özlü ifadeleri, onun bu meselenin inanç sistemi içerisindeki yerini ihmal etmediğini ve önemsediğini göstermektedir.

Dâmolla'nın kader anlayışı, içinde bulunduğu şartlara uygun olarak pedagojik bir yaklaşım sergilerken, insanın fiilleriyle Allah'ın takdiri arasındaki ilişkiyi klasik Ehl-i Sünnet çizgisi çerçevesinde olduğu görülmektedir. Dâmolla, "*Akîde-î Zarûriyye"* adlı eserinde "Kadere inanmanın yolu nedir?" sorusuna şöyle cevap verir: "*insanlardan meydana gelen bütün fiiller-ister iyi ister kötü olsun-Allah Teâlâ'nın iradesi ve takdiriyle gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, Allah Teâlâ iyi amellere razı olur; kötülükleri ise takdir etmiş olmakla beraber onlardan razı değildir."* (Abdulvaris, 1933, s. 18).

Dâmolla, "*Akîde-i Zarûriyye"* adlı eserinde "İman nedir?" sorusuna, klasik İslam akaid geleneği çerçevesinde halk arasında "Amentü esasları" olarak bilinen İslam inancının altı temel ilkesine dayalı bir yaklaşımla cevap vermektedir. O imanı; Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve kadere (hayır ve şerrin Allah'ın bilgisi ve takdiriyle meydana geldiğine) inanmak şeklinde tanımlamaktadır. Dâmolla, böylece kader konusunu açıklarken hayır ve şerrin Allah'ın bilgisi ve takdiri ile gerçekleştiğini vurgular. Bu bağlamda kaderin, Allah'ın ezelî ilmi ve mutlak iradesi dâhilinde oluşan bir sistem olduğunu ifade eder. Ancak bu anlayış, insanın iradesini ve sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Bu tanımıyla Dâmolla, klasik Ehl-i Sünnet akaid anlayışını benimsediğini ortaya koyar.

Dâmolla, kelâm ilmine dair kaleme aldığı *Cevâhiru'l-Îkân* adlı kasidesinde iman, kader ve benzeri temel itikadî konuları ele almıştır. Bu eserinde, söz konusu meselelere dair görüşlerini yalnızca teorik bir çerçevede değil, aynı zamanda güçlü bir edebî üslupla ve manzum olarak ifade etmiştir. Müellif, böylece kelâmî meseleleri okuyucunun zihninde daha anlaşılır hâle getirmeyi amaçlamıştır. O, kader meselesine yaklaşımını şu beyitlerinde açıkça ortaya koymuştur:

والأمر خيرا كان أو شرا من الت - قدير للخلاق والديان

لكنه يرضى بصالح فعلنا - لا يرتضى بالظلم والطغيان

Tercümesi: *"İster hayır olsun ister şer, her şey Hâlık ve Deyyân olan Allah'ın takdiri iledir. Ama (Allah), salih amellerimizden razı olur; zulüm ve tuğyandan ise razı olmaz."* (Abdulvaris, 1910a, s. 9).

Bu ifadelerde Dâmolla, kader inancının imanın ayrılmaz bir parçası olduğunu sade ve edebi anlatımla ortaya koymaktadır. Bu beyitte iyilik ve kötülük dahil olmak üzere tüm fiillerin Allah'ın ezelî iradesi ve takdiriyle meydana geldiğini, fakat bunun Allah'ın kötülükten razı olduğu anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Bu yaklaşım, Allah Teâlâ'nın kâinatta cereyan eden tüm fiillerin nihai belirleyicisi olduğuna işaret eder. Ancak hemen ardından gelen beyitte O, ilahî takdir ile ilahî rızanın birbirinden ayrılması gerektiğini vurgular. Bu ifadeler, O'nun kader anlayışında cebrî yaklaşımdan uzak olduğunu, insan fiillerinde Allah'ın küllî iradesi ile kulun cüz'î iradesi arasında bir denge kurmaya çalıştığını göstermektedir. Zira ona göre her şey Allah'ın iradesi ve takdiri ile cereyan etse de Allah yalnızca hayır ve adalete razı olur; zulüm ve kötülükleri irade etmiş olmasına rağmen asla onlara razı olmaz. Dâmolla'nın bu görüşü, Kur'an-ı Kerim'de pek çok âyetlerde iyiliğin ve kötülüğün her türünün Allah'tan olduğunu, yani insandan sadır olan bütün fiillerin Onun iradesi ve takdiriyle meydana geldiğini ifade eden, "*Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır. Onlara bir iyilik gelirse, 'Bu, Allah'tandır' derler. Onlara bir kötülük gelirse, 'Bu, senin yüzündendir' derler. (Ey Peygamberim!) De ki: 'Hepsi Allah'tandır.' Bu topluma ne oluyor ki, neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar!*" (4/Nisâ/78) ve "*Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz ki Allah sizin îman etmenize muhtaç değildir. Ama kullarının inkâr etmesine razı olmaz…*" (39/Zumer/7) mealindeki Kur'ânî yaklaşımı ortaya koyar. Bahsi geçen ayetlerde Allah Teâlâ'nın mutlak iradesi ile kulların iradeleri arasındaki ilişki dikkat çekici bir biçimde ele alınmaktadır. Yani insan fiillerinin Allah'ın bilgisi ve takdiri dâhilinde gerçekleştiği ifade edilirken, aynı zamanda fiillerinin ahlâkî değerleri bakımından

ilâhî rızanın söz konusu olmadığını vurgulanmaktadır. Bu da kelâm geleneğindeki "Allah'ın fiilleri yaratması ile razı olması arasında fark vardır" prensibini akla getirir.

Ayette geçen *"Hepsi Allah'tandır*" ifadesi, iyiliğin ve kötülüğün her türünün O'nun izni ve takdiriyle meydana geldiğini ve yaratma bakımından Allah'ın fiiller üzerindeki mutlak kudretini gösterir (Ebû Hanîfe, 1999, s. 100). Ancak hemen ardından gelen âyette "*Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindendir. (Ey Peygamberim!) Seni insanlara bir peygamber olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter.*" (4/Nisâ/79) insanların işledikleri kötülüklere insanın kendi özgür iradesiyle sebep olduğu vurgulanmaktadır. Ebû Hanîfe ve aynı görüşü paylaşan diğer kelâmcılar, Allah Teâlâ'nın kötülükleri ezelî ilmi ve iradesiyle bilip yaratmasına rağmen, bunlara asla rızasının bulunmadığını ifade etmişlerdir (Mâtürîdî, 2005, s. 265).

İmam Mâturîdî'ye göre, insanların fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. Çünkü evrende Allah'ın irade ve kudreti dışında hiçbir şey vücut bulamaz. İnsan, kendi fiillerini Allah'ın yarattığı imkanlar dâhinde seçer; bu yönü ile insan kendi fiillerinden sorumlu olur. Yani insan kendi fiilini yaratmaz, ama iradesiyle kendi fiilin faili olur (Mâtürîdî, 2001, s. 301). Dâmolla'ya göre ise, iyilik, kötülük ve insandan sadır olan tüm fiiller dahil olmak üzere Allah'ın ezelî iradesi ve takdiriyle meydana gelir. Ancak bu durum, Allah'ın kötülüğe rızası olduğu anlamını taşımaz. Zira Allah, kullarını fiillerinde özgür bırakmış ve seçme imkânı tanımıştır. Bu nedenle, ortaya çıkan fiil, yaratma bakımından Allah'a, seçim ve sorumluluk bakımından kula aittir. Dâmolla'nın Akîde-î Zarûriyye adlı eseri ve kelâm ilmine dair kaleme aldığı kasidesinde ortaya koyduğu bu anlayış Ehl-i Sünnet'in "kesb" doktrini ile önemli paralellikler göstermektedir.

Dâmolla, kader ve ilahî irade konusundaki görüşlerini yalnızca kelâmî mensur ifadelerle değil, aynı zamanda edebî beyanlarla da destekleme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda kaleme aldığı "*Miftâhu'l-Edeb li Fehmi Kelâmi'l-'Arab*" adlı eserinde, kendi düşüncelerini daha anlaşılır kılmak ve delillendirmek amacıyla özellikle erken İslam dönemine mensup birçok Arap edibinin şiirlerinden örnekler aktarmıştır. Söz konusu şiirler aracılığıyla hem kelâmî meselelerin edebî boyutunu gözler önüne sermiş hem de kader anlayışını şekillendiren temel ilkeleri kavramsal bütünlük içinde ifade etmiştir. Bu minvalde Dâmolla, görüşlerini desteklemek maksadıyla birçok önemli şahsiyetin beyitlerine yer vermiştir. Bunlardan biri de Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî'ye (ö. 702/1302) ait şu beyitlerdir:

الحمد لله كم أسمو بعزمى فى - نيل العلا وقضاء الله ينكسه

كأننى البدر يبغى الشرق والفلك ال - أعلى يعارض مسراه فيعكسه

Tercümesi:

"*Allah'a hamd olsun! Ne kadar azimle yüceliklere (büyüklüğe) erişmeye çalışsam da Allah'ın kaderi beni geri çeviriyor.*

Sanki doğuyu arayan bir dolunayım; ancak en yüce gök, gayretime karşı durup beni geriye (tersine) itiyor." (Abdulvaris, 1910b, s. 11)

Bu beyit, Dâmolla tarafından kaderin mutlak belirleyiciliğini ve kulun çabasının nihai neticesinin ilahî iradeye bağlı olduğunu göstermek maksadıyla zikredilen bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Zira bu beyitte Dâmolla'nın kader anlayışının temel çerçevesi yansıtılmakta ve ilahî takdirin her şey üzerindeki belirleyici konumu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda söz konusu bu nakil, Dâmolla'nın kader meselesini yalnızca teorik bir iman esası olarak değil, aynı zamanda bireysel çabanın sınırlarını gösteren somut bir hayat gerçeği olarak ele aldığını da ortaya koymaktadır. Nitekim Dâmolla, bu görüşünü destelemek amacıyla, ismini açıkça zikretmemekle birlikte, İmam Şâfii'ye nispet edilen şu beyitleri delil olarak aktarmıştır:

كم من قويٍ في تقلُّبـه - مهذَّبُ الرأي عنه الرزقُ ينحرفُ

وكم ضعيفٍ ضعيفُ فى تقلبه - كأنه من خليج البحر يغترف

هذا دليلٌ علـى أن الإلـهَ لـهُ - فى الخلف سرٌ خفيٌ ليس ينكشف

Tercümesi:

"Nice güçlü, doğru görüşlü ve basiret sahibi kimseler vardır ki, geçim kaynakları onlardan yüz çevirmiştir.

Buna karşılık, iradesi zayıf ve zihni dağınık kimselere ise rızık, adeta denizin körfezinden su çekilir gibi kolayca ulaşmıştır.

Bu durum, Allah'ın mahlukattan gizlediği ve açıklamayacağı bir sırrın varlığını gösterir." (Abdulvaris, 1910b, s. 11)

Bu beyit, rızık dağılımının sadece akıl, irade ve çabayla izah edilemeyeceğini; bunun arkasında insan idrakini aşan ilahî bir takdirin bulunduğunu ifade etmektedir. Dâmolla bu beyti naklederek ilahî iradenin tecellisinin bazen insanın aklıyla çelişiyor gibi görünse de bu durumun aslında kaderin sırlarının mahlûkata kapalı olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Bu yaklaşım, Dâmolla'nın kader anlayışında teslimiyet fikriyle birlikte hikmet düşüncesine de vurgu yaptığını göstermektedir. Ona göre, her şeyin ardında insanın bütünüyle kavrayamayacağı derin bir ilahî plan bulunmaktadır. Bu bağlamda Dâmolla, görüşünü destelemek amacıyla İmam Şâfii'ye nispet edilen şu beyitleri aktarmıştır:

لو أن بالحيل الغنى لوجدتني - بنجوم أفلاك السماء تعلقي

لكن من رُزق الحجا حرُم الغنى - ضدان مفترقان أي تفرق

فإذا سمعت بأن محروماً أتى - ماء ليشربه فغاض فصدق

أو أن محظوظاً غدا في كفه - عُود فأورق في يديه فحقق

Tercümesi:

"*Eğer tedbir ve çaba servet elde etmenin kesin yolu olsaydı, beni gökteki yıldızlara uzanırken görürdünüz*.

Ancak birçok kişi hikmetle (akılla) donatıldığı hâlde servetten mahrum kalmıştır; zira akıl ve servet çoğu zaman birbirinden ayrılmış iki zıt kutup gibidir.

Eğer bir yoksulun (şanssız, talihsiz) nehir kıyısına su içmek için geldiğinde nehrin kuruduğunu duyarsanız buna inanın.

Aynı şekilde, bahtı açık bir kimsenin elinde bir ağaç bulunduğunu ve bu ağacın bir anda yaprak verdiğini işitirseniz, buna da inanınız." (Abdulvaris, 1910b, s. 12)

Bu beyitlerde, insanın aklı ve çabasının tek başına başarıyı ve zenginliği garantisi etmediği dile getirilmekte; talihin insan hayatındaki etkisine dikkat çekilmekte ve bunun ötesinde nihai belirleyici unsurun ilâhî irade olduğu açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Dâmolla da söz konusu beyitleri naklederek, insan iradesi ve aklının yanında kaderin ve ilâhî iradenin belirleyici rolüne işaret etmektedir. Ona göre meydana gelen her olayın arkasında, insanın aklı ve çabasını aşan görünmez bir ilâhî düzen ve derin bir hikmet bulunmaktadır. Bu bağlamda Dâmolla'nın aktardığı örneklerden biri de Ebû Temmâm'a (ö. 231/846) ait şu beyitlerdir:

ينال الغنى في الدهر من هو جاهل ... ويكدي الغنا في الدهر من هو عالم

لو كانت الأرزاق تجري على الحجى ... إذن هلكت من جهلهن البهايم

Tercümesi:

"*Cahil olan bu dünyada zenginliğe kavuşur, Bilgili olan ise zenginliği arayıp durur ama çoğu zaman ona ulaşamaz.*

Eğer rızık hikmete (bilgiye) bağlı olsaydı, Hayvanlar cehaletlerinden ötürü çoktan helak olmuş olurlardı." (Abdulvaris, 1910b, s. 12)

Bu beyitlerde rızık ve dünya nimetlerinin taksimatının, insan bilgisi ve liyakati gibi beşerî ölçütlere değil, doğrudan Allah'ın takdirine bağlı olduğu ifade edilmektedir. Şairin son beyitte dile getirdiği "*Eğer rızık hikmete bağlı olsaydı, hayvanlar helak olurdu*" ifadesi, rızkın dağılımının akıl, bilgi veya çabaya değil; doğrudan Allah'ın takdiriyle belirlendiğinin çarpıcı bir örneğidir. Dâmolla da bu yaklaşımı benimseyerek kaderin, insan bilgisinin ötesinde işleyen ilahî bir sır olduğunu vurgulamış ve zahiren adaletsizlik gibi görünen durumların aslında hikmet dolu ilahî bir planın parçası olduğunu savunmuştur.

Dâmolla'nın naklettiği örneklerden biri de Ebû Tâhir İskenderî'ye (ö. ?) ait şu beyitlerdir:

إذا السعادة راقبتك عيونها - نَم فَالمَخاوِفُ كُلُّهُنَّ أَمانُ

واصطد بها العنقاء فهي حبال - واقتد بها الجوزاء فهي عنان

Türkçe anlamı:

"*Eğer saadet (mutluluk) gözlerini sana dikmişse, artık rahatlıkla uyu; çünkü tüm korkular artık emniyete dönüşmüştür*.

Saadet ile Anka kuşunu avla; zira saadet, tuzakları bile kolaylaştırır. Saadet ile yıldızları gökyüzünde dolaştır; o artık bir yular olmuştur." (Abdulvaris, 1910b, s. 13)

Bu beyitte şair, ilahî takdir bir kişiye yöneldiğinde dışsal şartlar ne olursa olsun onun önünün açılacağını ve karşına çıkan tüm engellerin ortadan kalkacağını ifade etmekte; böylece insan hayatında nihai belirleyici gücün ilâhî irade olduğunu vurgulamaktadır. Dâmolla'nın da bu düşünceyi benimsemesi yalnızca teorik bir kader anlayışını savunma amacıyla açıklanamaz; aynı zamanda yaşadığı dönemin sosyal şartlarıyla da yakından ilişkilidir. Nitekim onun faaliyet gösterdiği çevrede toplum, siyasal baskılar, ekonomik sıkıntılar ve zihinsel durgunluk gibi ağır sorunlarla karşı karşıya bulunmaktaydı. Bu yüzden söz konusu beyit, bir yandan insan kudretinin sınırlılığını hatırlatırken diğer yandan ilâhî inayete duyulan güveni pekiştirmektedir. Öte yandan beyitte geçen *"saadet gözlerini sana dikmişse, artık uyu"* ifadesi, ilk bakışta cebrî bir anlayışı çağrıştırsa da bu sözleri kaderin belirleyici gücünü teslimiyetle kabul etmeye ve aynı zamanda bir tevekkül anlayışına işaret eden bir ifade olarak değerlendirmek daha isabetlidir. Bu yorum, Dâmolla'nın kader anlayışında ilâhî takdiri kabul etmekle birlikte insanın ahlâkî sorumluluğunu tamamen ortadan kaldırmayan dengeli yaklaşımıyla da uyum göstermektedir.

Dâmolla'nın naklettiği örneklerden biri de Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) şu beyitleridir:

إذا أراد الله نشر فضيلة - طويت أتاح لها لسان حسودِ

لولا اشتعال النار فيما جاورت - ما كان يعرف طيبُ عرف العودِ

Türkçe anlamı:

"*Eğer Allah, gizli bir fazileti açığa çıkarmak isteseydi, bunu bir hasetçinin diliyle yapardı*.

Eğer çevresinde bir yangın çıkmasaydı, öd (ardıç) ağacının güzel kokusu da duyulmazdı." (Abdulvaris, 1910b, s. 13).

Bu beyitte kader anlayışı çerçevesinde şu husus ifade edilmektedir: Eğer Allah, bir kimsenin gizli kalmış faziletini ortaya çıkarmak isterse, bunu bazen haset ya da dedikodu gibi zahiren olumsuz görünen sebepler aracılığıyla gerçekleştirebilir. Böylece Allah kendi iradesini kötülük unsurları dahi bir vesile kılarak yerine getirir. Dâmolla da bu yaklaşımı benimseyerek kader anlayışında teslimiyetin yanında aynı zamanda ilahî hikmete duyulan derin bir güvenin bulunduğunu vurgulamak istemiştir. Bu bakış açısıyla Dâmolla, kaderin yalnızca zahirî yönlerine değil, bâtınî sonuçlarına da dikkat çekmiştir.

Dâmolla'nın zikrettiği örneklerden biri de Kâ'b b. Züheyr'e (ö. 24/645) ait şu beyitlerdir:

لَو كُنتُ أَعجَبُ مِن شَيءٍ لَأَعجَبَني - سَعيُ الفَتى وَهُوَ مَخبوءٌ لَهُ القَدَرُ

يَسعى الفَتى لِأُمورٍ لَيسَ مُدرِكَها - وَالنَفسُ واحِدَةٌ وَالهَمُّ مُنتَشِرُ

Tercümesi:

"*Eğer hayret edecek bir şey varsa, Kaderi kendisinden gizlenmiş bir gencin gösterdiği çabadır.*

İnsan, henüz elde edemeyeceği yahut mahiyetini bilmediği işlerin peşinden koşar durur; Ruh bir, can bir ama keder ve gam pek çoktur." (Abdulvaris, 1910b, s. 22).

Bu beyitlerde şair, insanın kendi kaderinden habersiz olmasına rağmen umutla ve gayretle geleceğe yönelmesini dikkat çekici bir şekilde ele almıştır. Kaderin mahiyetinin insana kapalı olmakla birlikte insanın sürekli olarak kendi iradesi ve çabası ile bir şeyler elde etmeye çalıştığını ifade etmiştir. Ancak ortaya çıkan sonuç, her zaman gösterilen çaba ile orantılı olmaz; zira nihai belirleyici olan ilahî takdirdir. Dâmolla da bu yaklaşımı benimseyerek insan iradesi ile kader arasındaki dengeyi sorgulamak suretiyle, teslimiyetin ve tevekkülün önemine dikkat çekmiştir. Ona göre insan gayret göstermekle mükellef olmakla birlikte sonucun ilahi iradeye bağlı olduğunu unutmamalıdır.

İlk bakışta Dâmolla'nın kader ve ilahî irade konusundaki düşüncelerini ifade etmek için aktardığı bu beyitlerin büyük bölümü; insan çabasının sınırlılığı, kaderin mutlak belirleyiciliği, talihin ve saadetin rolü ile rızkın hikmetten ziyade ilahi takdirle bağlantılı olması gibi temalar etrafında şekillenmiştir. Bu yönüyle söz konusu beyitler, Şehristânî'nin de belirttiği üzere Cebriyye'nin "Kulun hiçbir iradesi yoktur; her şey Allah'ın iradesine göre zorunlu olarak gerçekleşir." (Şehristânî, 2006, s. 67) şeklindeki görüşünü çağrıştırmaktadır. Ancak Dâmolla'nın cebrî (determinist) bir kader anlayışına sahip olan bazı din adamlarıyla giriştiği tartışmalar, sürdürdüğü fikrî mücadele ve özellikle ortaya koyduğu pratik tutum ve icraatlar, onun böyle bir kader anlayışını benimsemediğini açıkça göstermektedir. Dâmolla'nın yaklaşımında, kader karşısında pasif bir teslimiyet değil; aksine iman temelli bir sorumluluk bilinci ve ahlaki duyarlılık öne çıkmaktadır.

Onun yaşadığı dönemde halk arasında yaygın olan kader anlayışı büyük ölçüde cebrî (determinist) bir karakter arz etmekteydi. Nitekim Dâmolla, bölgedeki zenginlerden birinin din âlimleri için düzenlediği bir ziyafette (Tömür, 1991, s. 263) yaptığı konuşmada, vatan ve milletin içinde bulunduğu vahim duruma dikkat çekmiş; halkın sefalet, cehalet ve esaret içerisinde yaşadığını dile getirmiştir. Ona göre, böyle bir tablo karşısında hem iş dünyasının hem de din adamlarının sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri zorunluluktur. Zira halkın önderleri konumundaki bu kesimin gözlerini hakikate kapatıp kulaklarını halkın feryadına tıkamaları kabul edilemez bir tavırdır. Bu nedenle Dâmolla, özellikle bu zor şartlar karşısında sessiz kalan ve kendi menfaatlerini önceleyen bazı din adamlarını ağır bir dille eleştirmiştir (Tömür, 1991, ss. 68-69). Ancak bu eleştiriler, zalim yönetimle iş birliği içinde olan bazı din adamları tarafından olumlu karşılanmamıştır. Söz konusu kişiler, Dâmolla'nın ilim tahsil ederken yaşadığı zorlukları hatırlatarak Allah'ın ona yüksek bir makam ve halk üzerinden geniş bir rızık ihsan ettiğini dile getirmiş; onun da kendileri gibi şükrederek bu nimetlerden faydalanması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre artık "nehirden balık, bahçeden meyve toplama zamanı" gelmiştir. Kendi zenginliklerini "ilâhî bir lütuf" olarak yorumlayan bu kişiler, her gün ceplerine

giren altın ve gümüş paraların Allah'ın kendilerine özel bir ikramı olduğunu söylemiş; hatta dünyada altın sesinden daha güzel bir ses olmadığını dile getirmiş ve bu rahatlık içinde evlerinde huzurla uyuduklarını ifade etmişler ve Dâmolla'ya da bu hayat tarzını benimsemesini salık vermişlerdir. Onlara göre vatan, millet ve halk meseleleri Allah'ın takdiriyle ilgilidir; Allah'ın takdiri olmadan bir yaprağın bile kıpırdamayacağını, halkın yaşadığı sorunların çözümünün de yalnızca Allah'a bırakılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu sebeple insanın asli görevinin Allah'a kulluk etmek olduğunu ifade ederek, toplumsal sorumlulukları geri plana iten determinist (cebrî) bir anlayışı dile getirmişlerdir (Tömür, 1991, ss. 275-276).

Dâmolla, zalim yönetimle iş birliği içerisinde olan bu din adamlarının dinî söylem ve tutumlarına yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu kişilerin özellikle kader anlayışı etrafında geliştirdikleri cebrî (determinist) yorumlar karşısında hayrete düştüğünü ifade eden Dâmolla, onların bu anlayışı kullanarak halkın içine düştüğü durumu meşrulaştırmaya çalıştıklarını açıkça belirtmiştir. Ona göre bu tür bir kadercilik, halkın karşı karşıya kaldığı zulüm ve sefaleti ilâhî bir takdir gibi göstererek işgali meşrulaştırmakta ve buna karşı insanların sorumluluğunu ortadan kaldırmakta ve dinin asli gayesini saptırmaktadır. Dâmolla, bu kişilerin dış görünüş itibarıyla "âlim" gibi görünse de gerçekte dinî bilgi ve mantık gibi aklî ilimlerden mahrum olduklarını ifade etmiştir. Onların, dini bir geçim vasıtası hâline getirerek işgalci gücünü arkasına alıp halkın maneviyatını sömürdüklerini dile getirmiş ve bunların mahşer günü hangi "dört ayaklı mahluk" sûretinde haşredileceğini bilmediğini söyleyerek hem inançlarının bozulmuşluğuna hem de davranışlarının ne denli büyük bir sapma içerdiğine dikkat çekmiştir (Tömür, 1991, s. 78).

Dâmolla, kendisini itibarsızlaştırmaya çalışan ve işgalci ve zalim idareyle tehditte bulunan çıkarcı din adamlarına karşı hiç endişe duymamış aksine; onların dini çıkar aracı hâline getiren anlayışını sert biçimde eleştirmiştir. Ona göre gerçek bir din âlimi, sadece bireysel ibadetle yetinmemeli, halkın yoksulluk, cehalet ve baskı gibi sorunlarıyla ilgilenmeli, adaletin tesisi ve zulme karşı mücadele etmeyi görev bilmelidir (Tömür, 1991, s. 79). Dâmolla'nın bu tavrı hem dönemin yozlaşmış din adamlarını hem de dini çıkar aracı yapan anlayışı sorgulayan güçlü bir duruştur. Bu nedenle Dâmolla'nın kaderle ilgili görüşlerini ve örnek olarak getirdiği beyitlerini değerlendirirken, onun cebrî (determinist) ve cahil zihniyetle nasıl mücadele ettiğini ve halkı tembellikten, ataletten ve teslimiyetçi düşünceden uzaklaştırmak ve böyle bir toplumu bu karanlık bataklıktan kurtarmak için nasıl bir bilinç inşası gerçekleştirmeye çalıştığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Dâmolla, toplumunu dönüştürmeye yönelik konuşmalarında, hem yaşadığı çağın hem de geleceğin mutluluk ve huzurunu isteyen kimsenin öncelikle amel-i sâlihe önem vermeleri gerektiğini sıkça vurgulamıştır (Abdulvaris, 1984, s. 80). Kur'ân-ı Kerim'de sıkça zikri geçen iman ve amel ilişkisini ele alarak bu iki unsurdan birinin inanç temeline, diğerinin ise eylem boyutuna işaret ettiğine dikkat çekmiştir. Buna göre iman, dinin teorik temelini oluştururken; amel ise bu temelin pratik alandaki yansımasıdır. Dâmolla, özellikle derin bir kavrayışla amel-i sâlih kavramı çerçevesinde dinin ahlakî boyutunu merkeze almış, bu bağlamda ilgili bütün konuları kapsamlı bir şekilde ele almış ve bunları ayrıntılı biçimde sıralamıştır. Ona göre dinin amel-i sâlih, yani ahlaki yönü zayıfladığı takdirde, İslam toplumunda iyiliklerin önü kesilir, toplumsal birlik bozulur, atalete düşülür, adaletsizlik ve güvensizlik yaygınlaşır, ilim geriler, Müslümanlar izzet ve şerefini yitirerek sefaletle yüz yüze kalır (Abdulvaris, 1984, s. 81).

Bu yaklaşım aynı zamanda kader ve insan sorumluluğu meselesine dair Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle de yakından ilişkilidir. Nitekim Ehl-i Sünnet'e göre insanın yaptığı her fiil, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir; fakat bu fiilin tercih edilmesi ve gerçekleştirilmesi, kulun kendi iradesiyle gerçekleşir. Rızık ve başarıyı nihai olarak veren Allah'tır. Bununla birlikte insanın çabası da ilahî düzende bir araçtır. Yani kulun çabası göz ardı edilmez; ancak mutlak belirleyici de değildir. Beyitlerde

sıkça ifade edilen insanın iradesini ortadan kaldırmaya yönelik ifadeler kaderin bilinmezliği karşısında insanın isyan değil sabır ve teslimiyet göstermesi gerektiğini hatırlatır. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet düşüncesinde merkezi bir konuma sahiptir. Bu konu, Kur'an'da yer alan "*Allah, dilediğini yaratır.*" (3/İmrân/47) ve "*İnsan için ancak çalıştığının karşılığı vardır.*" (53/Necm/39) şeklindeki ayetlerle birlikte değerlendirildiğinde daha açık biçimde anlaşılmaktadır.

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Orta Asya'nın köklü medeniyet havzalarından biri olan Doğu Türkistan, özellikle 18. yüzyıldan itibaren maruz kaldığı siyasî, kültürel ve dinî baskılar neticesinde derin bir toplumsal ve zihinsel dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan ilmî gerileme, dinî anlayışın şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Özellikle kader inancının yanlış anlaşılması ve yorumlanması, toplumsal tembelliğe dayalı bir zihniyetin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Bu kapsamda Abdulkadir Dâmolla, sadece bir din âlimi olarak değil, aynı zamanda dönemin hâkim dinî söylemini eleştirel bir bakış açısıyla yeniden değerlendiren ve toplumsal bilinçlenmeyi hedefleyen bir düşünce adamı olarak öne çıkmaktadır.

Dâmolla'nın kader anlayışı, klasik İslâm düşüncesi içerisindeki Ehl-i Sünnet çizgisi ile örtüşmenin yanında, dönemin sosyo-politik şartları ve halkın yaşadığı ağır yoksulluk, cehalet ve baskı ortamı karşısında pratik bir toplumsal sorumluluk perspektifi ile şekillenmiştir. O kaderi, insan iradesini tamamen ortadan kaldıran cebrî (determinist) bir anlayış olarak değil; ilahî iradenin nihai belirleyici olduğunu kabul etmekle birlikte, bireyin iman temelli eylemlerle kendi sorumluluğunu yerine getirmesi olarak tanımlar. Dâmolla, yaşadığı dönemde işgalci güçlerle çıkar ilişkisinde bulunan bazı din adamlarının kaderi pasiflik, atalete boyun eğme ve mevcut zulüm düzenini meşrulaştırma aracı hâline getirdiklerini tespit etmiştir. Bu anlayış, halkın yaşadığı zorlukları "ilahî takdir" adı altında kanıksamalarına ve toplumsal dönüşüm için hiçbir çaba göstermemelerine yol açmıştır. Dâmolla ise hem fikrî hem de pratik düzlemde, bazı ulema çevrelerinde görülen bu kader anlayışını sert biçimde eleştirmiş; halkı tembelliğe sevk eden bu zihniyetin dinin temel gayesiyle bağdaşmadığını vurgulamıştır. Ona göre gerçek bir din âlimi, yalnızca bireysel ibadet ve zühd hayatıyla değil, aynı zamanda zulmün ortadan kaldırılması, toplumsal adaletin tesisi ve halkın refah seviyesinin yükseltilmesi için mücadele etmelidir. Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça zikredilen iman–amel birlikteliği üzerinde duran Dâmolla, iman unsurunu inanç temeli, ameli ise bu inanç temeline dayalı fiilî karşılık olarak görmüştür. Özellikle amel-i sâlih kavramını ahlâkî boyutuyla ön planda tutmuş; ahlâkî yozlaşmanın İslâm toplumlarında birlik, adalet ve güven ortamına zarar vererek ilim ve medeniyetin gerilemesine yol açacağını ifade etmiştir. Dâmolla'nın bu yaklaşımı, kelâm geleneği içinde değerlendirildiğinde, özellikle insanın irade ve sorumluluğunu ön planda tutan Mâturîdî düşünce sistemiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Klasik Ehl-i Sünnet kelâmının temel esaslarını yaşadığı coğrafyanın ve dönemin şartlarına uygun şekilde yorumlamış; kader konusundaki teslimiyetin yanında, ilâhî hikmete duyulan güveni de esas almıştır. Sonuç olarak Dâmolla, kaderi pasif bir bekleyişin meşruiyet zemini olarak değil; bilakis irade, çaba, sorumluluk ve ahlâkî bilinçle bütünleşen dinamik bir inanç ilkesi olarak yorumlayan bir düşünürdür. Cebrî anlayışa karşı çıkarak halkı bilinçlendirmeyi, bireyi edilgenlikten kurtarıp toplumsal bir diriliş bilinci kazandırmayı hedefleyen güçlü bir din âlimi ve toplumsal önder olarak değerlendirilebilir. Dâmolla'nın bu yaklaşımı, yalnızca yaşadığı dönemin yozlaşmış dinî anlayışına bir eleştiri sunmakla kalmayıp, aynı zamanda İslâm toplumlarında aktif sorumluluk ve özgür irade bilincinin inşasına katkı sağlayan önemli bir fikrî miras ortaya koymaktadır.

Abdulkadir Dâmolla'nın kader anlayışı, temelde klasik Ehl-i Sünnet kelam geleneğiyle uyumlu bir çerçeveye sahiptir. Dâmolla, Allah'ın mutlak iradesini kabul etmekle birlikte insanın iradesini ve sorumluluğunu yok sayan pasif kaderciliği (cebrî yorumları) reddetmiştir. Bu yönüyle onun yaklaşımı, özellikle Mâturîdî'nin insanın kudreti ve seçme imkanını vurgulayan görüşleriyle paralellik

göstermektedir. Nitekim Dâmolla, kader meselesini iman-amel bütünlüğü içerisinde ele alarak insanın hem ilahi takdire iman etmesi hem de ahlaki sorumluluk bilinciyle hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu yönden kaderi sadece teorik bir kelâm meselesi olarak değil, aynı zamanda ahlâkî ve pedagojik bir ilke olarak değerlendirmiştir.

Bununla birlikte Dâmolla'nın bu yaklaşımı, yaşadığı coğrafyanın dini ve toplumsal şartlarıyla da yakından ilişkilidir. Özellikle Uygur bölgesinde yaygın olan cebrî kader anlayışının halkı pasifliğe sürüklediği bilinmektedir. Bu nedenle Dâmolla, kader düşüncesini toplumu bilinçlendiren ve sorumluluk duygusunu güçlendiren bir perspektifle yorumlamıştır. Bu minvalde Dâmolla'nın kader konusunu açıklarken kullandığı edebî ve pedagojik üslup, klasik kelâmcıların daha teorik yaklaşımlarından farklılaşarak yerel toplumu bilinçlendirmeyi amaçlayan pratik bir çerçeve sunmuştur. Dolayısıyla Dâmolla'nın kader anlayışı, Doğu Türkistan'daki sosyo-dinî dönüşüm sürecinde önemli bir bilinçlendirme ve yönlendirme işlevi görmüştür.

Bu araştırmadan elde edilen bulgular, Abdulkadir Dâmolla'nın kader anlayışının sadece teolojik bir görüş olarak değil, kader ile insanın sorumluluğu arasındaki ilişkiyi yeniden yorumlayan bütüncül bir düşünce modeli olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu yönüyle Dâmolla'nın eserleri güncel ilahiyat ve İslâm düşüncesi çalışmalarında kadercilik eleştirisi bağlamında karşılaştırmalı araştırmalara konu edilecek bir zemin sunmaktadır. Bu çerçevede yapılacak çalışmalar, Doğu Türkistan'daki dinî düşünceyi sömürgecilik ve toplumsal travma bağlamında sosyoloji ve din psikolojisi gibi disiplinlerden yararlanması faydalı olacaktır. Ayrıca Dâmolla'nın iman-amel bütünlüğünü esas alan kader yaklaşımı, eğitim alanında da değerlendirilebilecek bir nitelikte olup özellikle din eğitimi çalışmalarında öğretici bir model olarak incelenebilir. Son olarak, Dâmolla'nın fikrî mirasının tarihî ve çağdaş önemini tam olarak ortaya çıkarmak için ileride yapılacak araştırmaların onun kader anlayışıyla sınırlı kalmayıp iman, ahlâk ve eğitim gibi diğer yönlerini de disiplinler arası bir yaklaşımla ele alması gerekmektedir. Bu tür çalışmalar, hem Dâmolla'nın düşünce dünyasını daha iyi anlamaya katkı sağlayacak hem de onun İslâm düşüncesi içindeki yerini daha net biçimde ortaya koyacaktır.

5. Kaynakça

Abdulvaris, A. (1910a). *Cevâhiru'l-İkân*. Gulâmiyye Matbaası.

Abdulvaris, A. (1910b). *Miftâhü'l-Edeb li-Fahmi Kalâmi'l-ʿArab*. Gulâmiyye Matbaası.

Abdulvaris, A. (1933). *Akâid-i Zarûriyye*. Kaşgar Akartu Uyuşması Millî Matbaası.

Abdulvaris, A. (1984). Nesiheti Amme. Ö. Osman (Çev.), *Qedimqi Kitaplar Tetqiqat Heviri* içinde (ss. 1, 79-83).

Abdulvaris, A. (2018). *Miftâhü'l-Edep ve Cevâhiru'l-Îkân (Kelam İlmine Ait Manzume)*. Uyğur Kitap Tor Bikiti.

Alptekin, E. (1978). *Uygur Türkleri*. Boğaziçi Basım ve Yayınevi.

Artış, A. (2017). *Doğu Türkistanlı Din Âlimi Dâmolla Sâbit B. Abdülbâki -Hayatı, Eserleri ve İtikâdi Görüşleri-*. İlâhiyât Yayınları.

Buğra, M. E. (1998). *Şarki Türkistan Tarihi*.

Cinşin, L. (2003). *Şincang'da Ötken İslam Hanlıklırının Qisqiçe Tarihi* (A. Nurdun vd., Çev.). Şincan Halk Neştiyati.

Ebû Hanîfe, N. b. S. (1999). *el-Fıḳhü'l-ekber*. Mektebetü'l-Furkân.

Emet, E. (2021). Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdulkadir Dâmolla. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, *2*, 127-145.

Emet, E. (2002). Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 20). Yeni Türkiye Yayınları.

Ezem, M. (1989). *Uyğur Maarif Tarihidiki Öçmez Yultuzlar* (E. Davut, Ed.). Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati.

Forbes, A. (1991). *Doğu Türkistan'daki 'Harp Beyleri' (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)* (E. Can, Çev.). Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.

Hacı, H. N., & Goguang, Ç. (2002). *Şincan İslam Tarihi* (2. baskı). Milletler Neşriyati.

İklil, K. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İlkul, A. K. (Habibzade R. A. K.), & Özalp, N. A. (1996). *Çin-Türkistan Hatıraları*.

İnayet, A. (2012). Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, (17), 199-214.

Kul, Ö. (2017). *100 Soruda Doğu Türkistan*. Rumuz Yayınevi.

Kurban, N. (2010). Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Dâmolla. *Bilig Dergisi*, (53), 167-182.

Mapinyen. (2001). Şincang Tarihidiki Tunci (ilk) Mesçit (K. Abliz, Çev.). *Cunggo (Çin) Musulmanlırı*, (4), 55-56.

Maturidi, E. M. (2001). *Kitabü't-Tevhid* (B. Topaloğlu & M. Aruçi, Thk.). İSAM Yayınları.

Mâtürîdî, E. M. (2005). *Tevîlâtü Ehli's-Sünne* (M. Bâslûm ile; C. 3). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma- Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation* (S. Turan & F. Koçak Canbaz vd., Çev.). Nobel Akademik Yayıncılık.

Meşhedi, A. H. (2005). *Atuş*. Qeşqer (Kaşgar) Uyğur Neşriyati.

Milletler Tetqiqat Orni, İ. Penler A. (1982). *Şincangning Qisqiçe Tarihi Birinci Kitap* (İ. Muti, Çev.; C. 1). Şincang Helq Neşriyati.

Muhammed Emin, A. (2009). *Uygur Felsefe Tarihi*. Şincang Halk Neşriyatı.

Muti, İ. (1989). Uygurlarning İslâm Diniğa Yeni Kirgen Devridiki İslam Medrisiliri. *Bulak Dergisi*, *28*(3), 99-120.

Niyaz, İ. (1989). *Tarihtin Qisqiçe Bayanlar*. Qeşqer (Kaşgar) Uyğur Neşriyati.

Ögel, B. (1984). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Tarihi*. Kültür Bakanlığı.

Qeşqeri, M. (1981). *Türki Tillar Divani (Divanı Lügati't-Türk)* (C. 1). Şincan Halk Neştiyati.

Rozi, B. (2003). *Yengi Maarif Bayrakdarı Abdukadir Dâmolla*. Şinciang Halk Neşriyatı.

Rozi, Y. (2010). Uyğur Yengi Maaripi Qaçandin Başlanğan. *Şincang Medeniyiti*, 1, 21-35.

Salih, M. (2007). Hadis Şerif Toğrisida Umûmî Bayan. *Cunggo (Çin) Musulmanlırı*, 2, 4-11.

Şahin, E. (1995). Doğu Türkistan. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (3).

Şehristânî, E.-F. M. b. A. (2006). *El-Milel ve'n-Nihal*. el-Mektebetü'l-Asriyye.

Talip, A. (1989). *Uygur Maarip Tarihidin Uçiriklar*. Şinciang Halk Neşriyatı.

Tarım, H. (1983). *Türkistan Tarihi (1931-1937 İnkılap Tarihi)*. Doğu Türkistan Dergisi Yayınları.

Tömür, H. (1991). *Abdulkâdir Dâmolla Hekkide Kisse*. Şincang Yaş Ösmürler Neşriyatı.

Tüzüş Heyiti, E. (2005). Atuş. *Şincang Ensiklopedisi* içinde (C. 1, s. 882). Şincan Halk Neştiyati.

Veli, K. (Ed.). (1989). *Uygurların qisqiçe Tarihi* (R. Turdi, Çev.). Şincang Xelq Neşriyati.